

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΛΑΤΙ

Η' ΤΡΙΗΜΕΡΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΜΥΤΙΛΗΝΗ, 6-8 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1998

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΤΒΑ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΤΒΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Το πρόγραμμα του Τριημέρου	7
Οργανωτική Επιτροπή – Συμμετέχοντες	11
Χαιρετισμός του γενικού γραμματέα του Υπουργείου Αιγαίου, Γιάννη Μαχαιρίδη	13
Χαιρετισμός του νομάρχου Λέσβου, Αλέκου Μαθιέλλη	17
Χαιρετισμός του βουλευτού νομού Λέσβου, Νίκου Σηφουνάκη	19
Χαιρετισμός του διευθύνοντα συμβούλου της Εταιρίας «Ελληνικές Αλυκές Α.Ε.», Ν.Σ. Τσαραπατσάνη	21
Χαιρετισμός της διευθύντριας του ΠΠΙ.ΕΤΒΑ, Ασπασίας Λούβη	23

Α'

Μινωικό αλάτι από το σπήλαιο «της Ουρανιάς το Φρούδι» Ζάκρου (Κατερίνα Κόπακα – Νίκος Χανιωτάκης)	27
Το αλάτι στην αρχαία Κύπρο (Σοφοκλής Χατζησάββας)	39
Ιχνηλάτες αλατιού σε αρχαία σκευή (Ελένη Αλούπη – Ανδρέας Καρύδας – Θέμης Ν. Παραδέλλης – Ίων Σιώτης)	47
Ο αλισμός του νεογνού (Μάρω Παπαθανασίου)	56
«Ἐλμυρότης ἐκ πεπτρωμένων»: Η φυσική και μεταφυσική ιστορία του άλατος από τον Αριστοτέλη ως τις πηγές του αραβικού και του ευρωπαϊκού Μεσαίωνα (Κωνσταντίνος Κανάβας)	61
Η γεωγραφία της παραγωγής άλατος στον ελληνικό κόσμο (Θεοδώρα Πετανίδου)	67
Το άλας στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή συνταγογραφία (Ευαγγελία Βαρέλλα)	86
Μαρτυρίες για το αλάτι από το Βυζάντιο: αλίπαστα είδη και γάρον (Πασχάλης Ανδρουδής)	96
Οι τεθαλασσωμένοι οίνοι: το αλάτι στην οινοποιητική τεχνική (Σταυρούλα Κουράκου-Δραγώνα)	116
Συζήτηση	125

Β'

Το αλάτι, μεσογειακό προϊόν ανταγωνισμού: η περίπτωση της Δυτικής Ελλάδας (15ος-19ος αιώνας) (Ελένη Γιαννακοπούλου)	137
Οι τεχνικές του αλατιού στην Πελοπόννησο το 17ο αιώνα. Με αφορμή δύο ανέκδοτα σχέδια των αλυκών της Μεθώνης και της Κορώνης (Αγγελική Πανοπούλου)	156
Από το Ιόνιο στη χώρα των Γρισώνων: τα ταξίδια του λευκαδίτικου αλατιού το 18ο αιώνα (Παναγιώτης Μιχαηλάρης)	166
Οι αλυκές στο Αρχιπέλαγος και τη δυτική Μικρά Ασία κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο: ιδιοκτησία, διαχείριση και εκμετάλλευση από το δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα (Ευρυδίκη Σιφναίου)	172
Μονοπώλιο αλατιού στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913) (Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη)	183
Συζήτηση	192

Γ'

Παραγωγή, εργασιακές σχέσεις και διαχείριση αλατιού στη Λευκάδα την περίοδο 1940-1944: μία προσπάθεια εργασιακής παρέμβασης (Θανάσης Καλαφάτης)	201
Οι επιπτώσεις του αλατιού και της αλατότητας στα εδάφη των ελληνικών νησιωτικών αμπελώνων με έμφαση τη νήσο Σαντορίνη (Νίκος Μισοπολινός)	210
Εξέλιξη αλοπηγικής τεχνολογίας. Οικοσύστημα αλυκών (Νίκος Αθ. Κοροβέσης)	216
Αλυκή: ένας προνομιούχος χώρος για τη διατήρηση του περιβαλλοντικού συστήματος (Διονύσιος Ξένος)	230
Συζήτηση	234

Δ'

Οι αλυκές του Θερμαϊκού. Καταγραφές τεχνολογίας (Αθανάσιος Χατζηγώγας)	243
Τόποι και τρόποι συλλογής αλατιού στη Μέσα και στην Έξω Μάνη (Γιάννης Κ. Σαΐτας – Κορνηλία Ι. Ζαρκιά)	254
Οι αλυκές στο Τηγάνι της Μάνης (Γιάννης Πίκουλας)	295
Οι αλυκές και το αλάτι της Κύπρου κατά τους νεότερους χρόνους. Ο ρόλος του αλατιού στην παραδοσιακή ζωή (Ευφροσύνη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου)	303
Research on the structure and functions of the traditional Greek salinas. An exploration in the creation of the first salt museum in Greece (Hjalmar Dahm)	315

Η εκμετάλλευση των αλυκών και το εμπόριο των αλιπάστων στο Βυζάντιο των μέσων και ύστερων χρόνων (Μαρία Γερολυμάτου)	326
Συζήτηση	341
Ε΄	
Η ορολογία του «αλατιού» από γλωσσολογική και λαογραφική άποψη (Σταύρος Γ. Κατσουλέας)	349
Το αλάτι της τροφής, το αλάτι της ζωής, το αλάτι της γης (Εύη Βουτσινά)	377
Το παστό και το τουρσί: παραδοσιακές χρήσεις του αλατιού για τη συντήρηση των τροφίμων στο νομό Κιλκίς (Ζέτα Παπαγεωργοπούλου)	382
«Σ' αγαπώ σαν τ' αλάτι». Το αλάτι στη λαϊκή φαντασία (Ζωή Βαλάση)	392
Συζήτηση	398
Περιλήψεις/Summaries	405
Εισηγητές	437

κρατίας» που δημοσίευε στο περιοδικό *Νέος Ελληνομνήμων*. Τα σχέδια αυτά, που βρίσκονται στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, αποτελούν πολύτιμη πηγή γιατί απεικονίζουν για πρώτη φορά αλυκές της Πελοποννήσου και επιπλέον συμπληρώνουν τις αποσπασματικές πληροφορίες που διαθέτουμε για τις τεχνικές του αλατιού στα τέλη του 17ου αιώνα.

Στο πρώτο μέρος της μελέτης συγκεντρώνονται μαρτυρίες για τις αλυκές της Μεθώνης και της Κορώνης ως και το 1692. Στη συνέχεια, αναφέρονται τα μέτρα που έλαβε ο Ζενο για να αυξηθεί η παραγωγή του αλατιού των παραπάνω αλυκών, καθώς και η αποτελεσματικότητα των μέτρων σε συσχετισμό με μεταγενέστερες αναφορές βενετών αξιωματούχων. Με αφετηρία τα δύο σχέδια μελετώνται οι τεχνικές της αλατοπηγίας στις αλυκές της Πελοποννήσου γενικότερα στα τέλη του 17ου αιώνα.

In one of his letters (1690-1694) to the Venetian Senate the general Proveditore of the Peloponnese Antonio Zeno had attached two drawings of the Modon and Coron salt pans. The existence of those drawings had been underlined by Sp. Lampros in the widely known «Notes of Venetian domination in the Peloponnese», which he published in the bulletin *Neos Hellenomnemon*. These drawings, which are found in the Archivio di Stato di Venezia, are precious sources because they depict for the first time salt pans in the Peloponnese and, in addition, they complete the fragmentary information that we dispose about the salt techniques in the end of the 17th century.

In the first part of the study, testimonies are gathered for the Modon and Coron salt pans are reported, as well as the effectiveness of the measures in connection to the posterior reports by Venetian officials. With the two drawings as a starting point the techniques, in general, of the production in the salt pans in the Peloponnese in the end of the 17th century are studied.

Παναγιώτης Μιχαηλάκης / Panagiotis Michailaris

Από το Ιόνιο στη χώρα των Γριζώνων: τα ταξίδια του λευκαδίτικου αλατιού το 18ο αιώνα
From the Ionian sea to Swiss (cantons Grison): the journeys of Lefkadian salt in the 18th c.

Η παραγωγή αλατιού στη Λευκάδα είναι μια παλιά δραστηριότητα μαρτυρημένη από πολλές πηγές και βέβαια απόλυτα συνδεδεμένη με τους οικονομικούς προσανατολισμούς της Βενετίας που ασκεί επί αιώνες τη μονοπωλιακή διάθεση του προϊόντος αυτού. Ωστόσο, τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα συμβαίνει η μεγάλη έκρηξη στην παραγωγή του λευκαδίτικου αλατιού με την ενοικίαση των αλυκών του νησιού από τον αθηναϊκής καταγωγής και εγκατεστημένο στη Βενετία έμπορο Δημ. Σπ. Περούλης.

Ο Περούλης, που για πολλούς λόγους αποτελεί μια από τις πλέον ενδιαφέρουσες προσωπικότητες του βενετσιάνικου 18ου αιώνα, εκτός από τις υπάρχουσες στη Λευκάδα παλιές αλυκές, κατασκευάζει νέες και αρχίζει την παραγωγή χοντρών αλατιών, με τη βοήθεια των τοπικών πρακτόρων του, προκειμένου να αντισταθμίσει τα προβλήματα του μονοπωλίου που έχουν οι Βενετοί, εξαιτίας της απώλειας πολλών αλυκών στη Β. Αφρική και Ν. Ιταλία. Στη συγκυρία αυτή ο Περούλης κατασκευάζει και πλοία με τα οποία μεταφέρει το λευκαδίτικο αλάτι, το οποίο έτσι διαχέεται σε όλη τη Β. Ιταλία και φτάνει μέχρι τις περιοχές των ελβετικών καντονιών (Γρισιωνία).

The salt production of Lefkada is an age-old activity witnessed by many sources and, of course, totally dependent on the financial policy of Venice, which, for centuries, conducts the monopolistic trade of this product. Nevertheless, during the first decades of the 18th century, an explosion took place in the production of Lefkadian salt, due to the fact that the Athenian merchant Dim. Sp. Peroulis, resident of Venice, took the island's salt marshes on a lease.

Peroulis, who, for many reasons, is one of the most interesting personalities of the Venetian 18th century, apart from the already existing old salt marshes of Lefkada, constructed new ones and, supported by his local agents, introduced the production of rough salts, in order to counter-balance the monopoly difficulties the Venetians were faced with, after the loss of many salt marshes throughout North Africa and South Italy. Under these circumstances, Peroulis builds ships as well, for the transport of Lefkadian salt, which in this way spreads throughout North Italy and reaches the regions of Swiss cantons (Grisson).

Ευρυδίκη Σιφναίου / Evridiki Sifneos

Οι αλκές στο Αρχιπέλαγος και τη δυτική Μικρά Ασία κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο: ιδιοκτησία, διαχείριση και εκμετάλλευση από το δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα
On salt and salt-works in the Archipelago and western Asia Minor during the late Ottoman period

Το αλάτι και οι αλκές του Αρχιπελάγους και της δυτικής Μ. Ασίας κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο αποτελούν το αντικείμενο της ανακοίνωσης. Εξετάζονται οι χρήσεις του αλατιού στη συντήρηση των τροφίμων, τη βιοτεχνία και τη βιομηχανία.

Μελετάται η αλοπηγία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και η διαχείριση του άλατος από το Δημόσιο Οθωμανικό Χρέος. Αναδεικνύεται η υψηλή σημασία του αλατιού, ως προσόδου για το κρατικό ταμείο και τα οικονομικά οφέλη των οθωμανών αξιωματούχων, στους οποίους είχε εκχωρηθεί το προνόμιο διανομής ή και διάθεσής του.

Τέλος, παρουσιάζεται από ανέκδοτα ιδιωτικά αρχεία το εγχείρημα παραγωγής εργοστασίου σόδας στη Λέσβο, το οποίο εντασσόταν σε μια γενικότερη προσπάθεια καθετοποίησης της βιομηχανικής παραγωγής στους κλάδους της ελαιουργίας και σαπωνοποιίας.

This paper deals with salt extraction and production in the Ottoman provinces of western Asia Minor and the islands of the Archipelago during the late Ottoman period. It focuses on the various uses of salt in alimentation, preservation of foods and industry. It indicates ways in which the Ottoman Empire operated in order to take profit from its extraction, distribution and trade.

Special attention is given to the salt-works of the islands of the Archipelago and the coast of Asia Minor during the period of its management by the Ottoman Public Debt. Opportunities for further industrial uses of salt are studied on the island of Lesbos that enjoyed great economic prosperity in the last two decades of the 19th century and possessed a considerable number of steam-driven oil-plants, soap-factories and tanneries.

Από το Ιόνιο στη χώρα των Γρισώνων¹: τα ταξίδια του λευκαδίτικου αλατιού το 18ο αιώνα

Εισηγητής: Παναγιώτης Μιχαηλάκης

Όπως δηλώνει ο τίτλος της παρούσας εργασίας, ο χώρος αναφοράς του θέματος προσδιορίζεται από μια μεγάλη νοητή καμπύλη, στην απόληξη της οποίας βρίσκεται η Ελβετία· στην αρχή της όμως ένας ελληνικός τόπος, η Λευκάδα, με τις δύο αλυκές της, παλαιές και νέες², και στη μέση περίπου (γεωγραφικά) αλλά ουσιαστικά επικυρίαρχος όλων αυτών η Βενετία, δηλαδή η πολιτικοοικονομική οντότητα που διαμορφώνει και διεκπεραιώνει τα σχετικά με την παραγωγή και διάθεση του αλατιού στις αγορές της Β. Ευρώπης.

Αποτελεί, βέβαια, κοινοτοπία να αναφέρουμε ότι η Βενετία από τις απαρχές της ίδρυσής της στήριξε την ανάπτυξη και τη μοίρα της ως ένα σημείο στο αλάτι, του οποίου απέκτησε, εν πολλοίς επέβαλε και επί αρκετούς αιώνες διατήρησε, τη μονοπωλική διάθεση σε πολλές αγορές της Βόρειας Ιταλίας και της Κεντρικής Ευρώπης³.

Αν σε όλα τα εμπορευματοποιούμενα προϊόντα υπάρχουν δύο φάσεις στην κίνησή τους, οι οποίες αλληλοεπηρεάζονται, σε πρώτο τουλάχιστον επίπεδο, δηλαδή η φάση της παραγωγής και εκείνη της εμπορίας, στην περίπτωση του αλατιού και, εν αναφορά προς τη Βενετία, η εξάρτηση είναι ακόμα πιο έντονη: η ίδρυση και η διατήρηση ενός ευρέος πλέγματος αλυκών στις κτήσεις της αποτελεί κεντρική επιδίωξη, ώστε το μονοπώλιο του προϊόντος αυτού να διαθέτει την εγγύηση ενός σταθερού και οπωσδήποτε απαραίτητου συντελεστή ροής. Συχνά όμως η παραγωγή αλατιού από βενετσιάνικες αλυκές για την τροφοδότηση των αγορών δεν επαρκεί ή ανακόπτεται για διάφορους λόγους –κλιματολογικούς ή πολεμικούς– και τότε αναπόδορα καλύπτεται με εισαγωγές από άλλες περιοχές, οι οποίες ενδέχεται να ευρισκονται και εκτός των ορίων της βενετικής επικράτειας.

Κάτω, λοιπόν, από αυτές τις προϋποθέσεις όλο το γεωγραφικό τόξο που διατρέχει τα αδριατικά παράλια, τα νησιά του Ιονίου και εν συνεχεία διακλαδίζεται στο μεσογειακό χώρο περιλαμβάνει κατά καιρούς ένα πυκνό πλέγμα αλυκών, οι οποίες –εκτός φυσικά από την κάλυψη των επιτόπιων αναγκών– μέσω του βενετικού μονοπωλίου τροφοδοτούν και καλύπτουν τις ανάγκες των χωρών της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης, που παρουσιάζονται «αδικημένες» από τη φύση ως προς την παραγωγή αυτού του βασικού για την εποχή εκείνη προϊόντος.

Βέβαια, αυτά όλα δεν είναι ευθύγραμμο όπως διατυπώνονται στο χαρτί· στην πραγματικότητα, οι υφιστάμενες ανάγκες εισαγωγής αλατιών συνεχώς διευρύνονται, αφού το προϊόν αυτό αποτελεί το βασικό μέσον συντήρησης των προϊόντων –κτηνοτροφικών και γεωργικών–, ενώ η χρήση του επεκτείνεται και σε βιοτεχνικές απασχολήσεις, όπως λ.χ. η βυρσοδεψία κ.λπ. Έναντι όμως αυτών των αναγκών, ο όγκος της παραγωγής και της διάθεσής του προσδιορίζεται και σχεδόν εξαρτάται από διάφορους παράγοντες που έχουν να κάνουν με το κλίμα, τις μεταβολές του καιρού, τις πολεμικές αναμετρήσεις, τις αποστάσεις, τις μεταφορές και, βέβαια, από την οικονομική πολιτική ορισμένων δυνάμεων της εποχής και κυρίως της Βενετίας.

Καταναλωτικές ανάγκες, λοιπόν, και παραγωγή. Ο πρώτος παράγοντας ακολουθεί σταθερά ανοδική πορεία: ο δεύτερος, μολονότι λογικά πρέπει να ανταποκρίνεται στα αιτήματα του πρώτου, είναι εξαιρετικά ευμετάβλητος. Γι' αυτό σημειώνονται συχνά αλλαγές στο σκηνικό της παραγωγής αλατιού και ορισμένοι τόποι που κατείχαν σημαντική θέση στην παραγωγή του κάποια στιγμή χάνουν τη σημασία τους, επειδή αλλάζουν χέρια και, κατά συνέπεια, άλλοι αναβαθμίζονται, αφού πρέπει να καλύψουν και τις παλαιές καταναλωτικές ανάγκες αλλά και τη συνεχώς αυξανόμενη ζήτηση.

Αυτή είναι η περίπτωση των αλυκών της Λευκάδας το 18ο αιώνα, πάντα βέβαια σε συνάρτηση, σε εξάρτηση θα λέγαμε, προς τη θέση και το ρόλο της Βενετίας στην παραγωγή και διάθεση του αλατιού και τις ανακατατάξεις που σημειώνονται στο σύστημα των αλυκών και τη θέση των οικονομικών συντελεστών που εμπλέκονται στην παραγωγή και κυρίως στη διάθεση του προϊόντος.

Αλυκές υπήρχαν στο νησί τουλάχιστον από την εποχή που ήταν υπό την κυριαρχία των Τόκκων (1362-1479). Κατά τον ιστορικό της Λευκάδας Κωνσταντίνο Μαχαιρά⁴, οι Τόκκοι κατασκεύασαν αλυκές εκτάσεως πεντακοσίων χιλιάδων τετραγωνικών μέτρων, ενώ, μόλις το νησί πέρασε στους Βενετούς, αυτοί μεγάλωσαν την παραγωγή επεκτείνοντας τον ωφέλιμο χώρο τους, έτσι που στις αρχές του 18ου αιώνα να φτάσει στις εφτακόσιες πενήντα χιλιάδες τετραγωνικά μέτρα.

Η παραγωγή του προϊόντος στο νησί εισέρχεται, λοιπόν, στο οικονομικό κλίμα του βενετικού μονοπωλίου, το οποίο χαρακτηρίζεται από ορισμένες σταθερές, οι οποίες παραμένουν σχεδόν αναλλοίωτες στα βασικά τους χαρακτηριστικά: δηλαδή οι αλυκές ανήκουν στο Δημόσιο, το οποίο όμως δεν επιβαρύνεται ούτε με ένα δουκάτο για τη λειτουργία τους, επειδή τις ενοικιάζει με το σύστημα της ανοιχτής δημοπρασίας σ' ένα φερέγγυο πρόσωπο έναντι σταθερού ετησίου τιμήματος. Εκτός όμως από το τίμημα του ενοικίου, ο ενοικιαστής υποχρεώνεται να προμηθεύει το κρατικό μονοπώλιο με ορισμένη ποσότητα αλατιού σε προσδιορισμένη από την Πολιτεία τιμή. Ο ενοικιαστής πάντως είχε στη διάθεσή του και ένα μέρος της παραγωγής που μπορούσε να διαθέσει προς όφελός του, ενώ μέσα στο γενικό πλαίσιο αμοιβαιότητας το Δημόσιο αναλαμβάνει επιπλέον να διασφαλίσει με τα μέσα που διαθέτει τις συνθήκες εκείνες που θα εξασφαλίσουν την απρόσκοπτη παραγωγή του αλατιού. Η κυριότερη παρέμβαση, λοιπόν, των κρατικών αρχών εξασφαλίζει στους εκμισθωτές του απαραίτητους εργάτες (αλυκαραίους) που είναι υποχρεωμένοι να εργάζονται στις αλυκές, ενώ απαλλάσσονται από κάθε άλλη μορφή αγγαρείας. Οι αλυκαραίοι συνήθως προέρχονται από τα πλησιέστερα προς τις αλυκές χωριά και, καθώς υποχρεώνονται να εργάζονται συνεχώς στις αλυκές, έχουν αποκτήσει σχετική εμπειρία με την παραγωγή αλατιού. Φυσικά, όλα αυτά προβλέπονται και καταγράφονται με κάθε λεπτομέρεια στις έντυπες προκηρύξεις για την ενοικίαση των αλυκών που συνήθως διενεργούνται ανά πέντε έτη.

Μέσα σ' αυτό το γενικό καθεστώς, που ελλειπτικά προσδιορίσαμε, το λευκαδίτικο λεπτό αλάτι καλύπτει βέβαια τις ανάγκες του νησιού, καθώς και τις ανάγκες των γειτονικών περιοχών Βόνιτσας, Πρέβεζας και Κεφαλληνίας και βέβαια τροφοδοτεί το κρατικό μονοπώλιο με τις προσδιορισμένες από τη γενική σύμβαση ποσότητες.

Τα πράγματα φαίνονται να εξελίσσονται *grosso modo* με αυτόν τον τρόπο και αναλογικά προς το καθεστώς που εφαρμοζόταν και στις αλυκές των άλλων περιοχών, και τούτο επειδή το νησί υποτάχτηκε στους Τούρκους το 1479 και στους Βενετούς πέρασε μόλις το 1684. Ωστόσο, την κανονικότητα, θα λέγαμε, αυτή που άρχισε προοδευτικά να

παγιώνεται και στη Λευκάδα έρχεται στα μέσα της δεκαετίας του 1720 να διαταράξει η παραχώρηση (ενοικίαση) των παλαιών αλυκών στον αθηναϊκής καταγωγής Δημήτριο Σπυρίδωνα Περούλη⁵.

Η δραστήρια αυτή προσωπικότητα που αναδείχτηκε σε μία από τις χαρακτηριστικότερες φυσιογνωμίες του βενετσιάνικου 18ου αιώνα επωφελείται από τις συνεχείς αναδιατάξεις που δημιουργούνται στην εισαγωγή και διάθεση αλατιού εξαιτίας κυρίως των πολιτικών μεταβολών και κρίνει ότι μπορεί να εκμεταλλευτεί στο έπακρο το λευκαδίτικο προϊόν. Το νησί, βέβαια, παρείχε κάθε εχέγγυο για την εκμετάλλευση αυτή, καθώς υπήρχαν οι πολιτικές και γεωγραφικές προϋποθέσεις για την αύξηση της παραγωγής, δεδομένου ότι τα αλάτια και μάλιστα τα χοντρά αλάτια που θα παρήγοντο στο νησί θα έπρεπε να αντικαταστήσουν ικανές ποσότητες που ως τότε προμήθηναν στο βενετσιάνικο μονοπώλιο οι μεγάλες αλυκές της Νότιας Ιταλίας.

Έτσι, μέσω ενός πλέγματος συγγενικών προσώπων και τοπικών παραγόντων, αποκτά τον έλεγχο των υφιστάμενων παλαιών αλυκών· συγχρόνως τότε δίνεται η άδεια σε άλλα πρόσωπα να ιδρύσουν και νέες, που προορίζονται αποκλειστικά για την παραγωγή χοντρών αλατιών. Η έγκριση για τις νέες διαδικασίες δίνεται από τη Βενετική Γερουσία στις 26 Μαΐου 1725, ενώ παράλληλα διακόπτεται η υφιστάμενη ενοικίαση των παλαιών αλυκών από τους αδελφούς Ψωμά. Προοδευτικά, ο Δημήτριος Περούλης, με κατάλληλες κινήσεις, οι οποίες στηρίζονται κυρίως στη δυνατότητα επέμβασης που παρέχει ο γάμος του με την Ευγενία Μάκολα⁶, παίρνει υπό τον έλεγχό του και τις νέες αλυκές που άλλοι κατασκεύασαν και έτσι από το 1732 συγκεντρώνει στα χέρια του το σύνολο της παραγωγής του λευκαδίτικου αλατιού.

Όμως τι συνέβαλε ώστε το σκηνικό της παραγωγής αλατιού να αλλάξει μορφή; Την απάντηση έχουμε παρατηρώντας και αξιολογώντας τις ανατροπές που συντελούνται στην τροφοδοσία με αλάτι των περιοχών της Βόρειας Ιταλίας, οι οποίες ως τότε καταλάωναν κυρίως αλάτια της Νότιας Ιταλίας, της Σικελίας αλλά και ποσότητες από τις αλυκές της Βόρειας Αφρικής. Μέσα στο γενικό κλίμα της πίεσης που δέχεται πια η Βενετική Δημοκρατία, υποχρεώνεται στη μερική αντικατάσταση των αλατιών αυτών, παρά τις δυσκολίες που παρουσιάζει αυτό το εγχείρημα –από τις οποίες οι κυριότερες σχετίζονται με παγιωμένες συνήθειες καταναλωτικού τύπου–, με ποσότητες που θα προέρχονταν από άλλες βενετσιάνικες αλυκές και αυτό ακριβώς έχει ως άμεσο αποτέλεσμα την αναβάθμιση του λευκαδίτικου παράγοντα που μπορεί να συνεισφέρει αποφασιστικά στις νέες συνθήκες που δημιουργούνται.

Τα γεγονότα θα ακολουθήσουν ραγδαία εξέλιξη, καθώς ο Δημήτριος Περούλης μπορεί να ρυθμίζει αποφασιστικά τις εξελίξεις, επειδή ο ίδιος είναι παράλληλα και ιδιοκτήτης οκτώ τουλάχιστον πλοίων από τα πιο σύγχρονα της εποχής⁷, οπότε οι δύο ιδιότητες –του εμπόρου και του πλοιοκτήτη– λειτουργούν παραπληρωματικά καθώς η ενέργεια της μιας συντελεί ή και εκβιάζει την ενέργεια της άλλης: με λόγια απλά, η Διοίκηση είναι σχεδόν υποχρεωμένη να ανανεώνει καθ' όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα (και ως το 1771, έτος του θανάτου του) την παραχώρηση των αλυκών της Λευκάδας, προκειμένου να υπάρχουν ναύλοι για τα πλοία του Περούλη και ο Περούλης να παράγει και να τροφοδοτήσει με τις απαραίτητες ποσότητες αλατιού το βενετσιάνικο μονοπώλιο.

Έτσι αρχίζει η «περιπέτεια» του αλατιού της Λευκάδας. Το χοντρό αλάτι του νησιού τροφοδοτεί με σταθερές ποσότητες τις κρατικές αποθήκες στη Βενετία και από

εκεί, μέσω ενός πυκνού δικτύου τοπικών υπενοικιαστών του προϊόντος, διαχέεται σε τμήματα της βενετικής επικράτειας, εισχωρεί στην περιοχή του Μπέργκαμο, της Παβίας, του Κόμο κ.λπ. και επιχειρεί να εισχωρήσει και στην περιοχή του Μιλάνου. Στην περιοχή αυτή υπάρχει έντονος ανταγωνισμός από αλάτια περιοχών της Νότιας Ιταλίας και της Βόρειας Αφρικής, και έτσι, εκτός από τον παράγοντα του κόστους, της τιμής δηλαδή διάθεσης, η προσπάθεια πρέπει να κάμψει και τις συνήθειες των ανθρώπων που επί δεκαετίες καταναλώνουν αλάτια της ίδιας ποιότητας· για το σκοπό αυτό η Διοίκηση παρέχει φορολογικές μειώσεις επί του προϊόντος σε όποιον κατορθώσει να διαθέσει πάνω από τρεις χιλιάδες μότζα –περίπου πεντακόσιες χιλιάδες σημερινά κιλά– λευκαδίτικου αλατιού, σημείο ότι η παραγωγή του προϊόντος γίνεται με μεγάλη επιτυχία στο νησί.

Εξάλλου, άλλες ποσότητες διοχετεύονται βορειότερα, στις περιοχές του καντονίου των Γρισώνων, οι κτηνοτρόφοι κάτοικοι του οποίου καταναλώνουν σημαντικές ποσότητες αλατιού, ενώ παροχετεύουν άλλες ποσότητες στις περιοχές των κοντινών ελβετικών καντονιών. Στις περιπτώσεις που η ζήτηση αυξάνεται ή υπάρχει έλλειψη αλατιού από άλλες περιοχές, οι λευκαδίτικες αλυκές μπόρεσαν να καλύψουν τις ανάγκες σε χοντρό αλάτι, γεγονός που επισημαίνεται με ευαρέσκεια από το Δημόσιο καθώς η γενική τάση είναι να αντικαθίστανται συνεχώς οι ποσότητες ξένου αλατιού, όπως το ονομάζουν, από αντίστοιχες των βενετσιάνικων τόπων ή να παράγεται αλάτι στη βενετσιάνικη επικράτεια, του οποίου η τιμή να είναι τουλάχιστον ίση με το εισαγόμενο από τις περιοχές που δεν βρίσκονται μέσα στα όρια της βενετικής επικράτειας.

Τα έγγραφα του αρχείου Περούλη τα σχετικά με την παραγωγή του αλατιού στη Λευκάδα και την προώθησή του στις αγορές της Βόρειας Ευρώπης είναι πολλά και μας παρέχουν τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε τη διαδικασία αυτή σε όλες τις εκφάνσεις της. Δεν περιορίζονται στις ποσοτικές μόνο αποτιμήσεις, αλλά εκτείνονται σε ένα ευρύ ανάπτυσμα που περιλαμβάνει πολλές όψεις της κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας του νησιού. Στις αλυκές εργάζονται άνθρωποι από το νησί, που έχουμε τα ονόματά τους και τα χωριά τους· αλάτι καταναλώνεται επί τόπου στα χωριά μέσω τοπικών αντιπροσώπων που έχουμε τα ονόματά τους, τα χωριά τους και τις ποσότητες που διακινούν. Το αλάτι παράγεται με κάποιους ρυθμούς· άλλοτε η παραγωγή είναι πιο πλούσια, άλλοτε πιο φτωχή· βροχές επηρεάζουν την παραγωγή· σεισμοί δημιουργούν άλλα προβλήματα· πλοία φτάνουν με τις ονομασίες τους και τα ονόματα των καπετάνιων τους για να φορτώσουν ποσότητες αλατιού, τόσα μότζα ο ένας τύπος, τόσα μότζα ο άλλος τύπος· χρήματα απαιτούνται για την επισκευή των αλυκών, για την πληρωμή των ανθρώπων και των επιστατών. Εξάλλου, από τη Βενετία κινείται με βάρκες μέσω των πλωτών ποταμών και με ζώα στις ορεινές περιοχές, για να φτάσει στην ορεινή Ελβετία και αυτά όλα σημαίνουν ανάμειξη πολλών ανθρώπων με δεκάδες προβλήματα, τα οποία εντείνονται από την πολιτική πραγματικότητα και τις ισχυρές πιέσεις που δέχεται πλέον η Βενετία από τον Γερμανό αυτοκράτορα Κάρολο ΣΤ' (1685-1740) και την κόρη του και μετέπειτα αυτοκράτειρα Μαρία Θηρεσία (1740-1780).

Αλλά, πέραν τούτων, ο Περούλης, με την πολιτική του μεγαλεμπόρου και μάλιστα του ανθρώπου που δεν έχει δει από κοντά ποτέ τις πηγές του πλουτισμού του, δημιουργεί πολλά προβλήματα, καθώς παραμερίζει ανθρώπους, αποσπά από τα χέρια τους ολόκληρη παραγωγική δραστηριότητα, όπως ήταν οι νέες αλυκές, δε διστάζει να εμπλακεί σε δικαστικές περιπέτειες καθώς γνωρίζει ότι τελικά το οικονομικό, του

οποίου είναι φορέας, θα επηρεάσει τις εξελίξεις προς όφελός του. Άλλωστε, η δύναμή του φτάνει σε τέτοιο σημείο, ώστε το 1737 μπορεί να επιβάλει στη διοίκηση την απαγόρευση παραγωγής χοντρού αλατιού στις αλυκές της Ζακύνθου⁸ που επιχειρήσαν οι Έλληνες ενοικιαστές των αλυκών του νησιού αυτού και στη συνέχεια να πάρει στη δικαιοδοσία του και αυτές τις αλυκές.

Ωστόσο, η επιθετική πολιτική του στις εισαγωγές και στις ναυτιλιακές επιχειρήσεις δεν έχει όρια καθώς ονειρεύεται ακόμη και το χώρο των αγορών της Σκανδιναβίας εν σχέσει και με το αλάτι της Λευκάδας. Πέρα από την εν γένει εμπορική διορατικότητά του, η ιδέα φαίνεται ότι έχει την απαρχή της στο γεγονός ότι δύο πλοία από τη Σουηδία, όταν δε βρήκαν σταφίδες στο Ιόνιο, φόρτωσαν αλάτι για τις χώρες τους· αυτήν την κίνηση σκέπτεται ο Περούλης να συνεχίσει κανονικά και έχει κατά νου, όπως φαίνεται από τις εκθέσεις τους, τις σταφίδες, το λάδι αλλά και το αλάτι της Λευκάδας. Έτσι, κλείνοντας τη σύντομη και ελλειπτική εκ των πραγμάτων ανακοίνωσή μας, μπορούμε τουλάχιστον, ως εν δυνάμει προοπτική, να επεκτείνουμε τα ταξίδια του λευκαδίτικου αλατιού από τη χώρα των Γρισώνων στις χώρες των ανθρώπων της Σκανδιναβίας.

Σημειώσεις

1. Η χώρα των Γρισώνων, που σήμερα καλείται Γκριζόν και με τη γερμανική εκφορά της Γκραουμπύντερ, είναι ένα από τα καντόνια της Ελβετίας. Βρίσκεται στο ανατολικό μέρος της χώρας και είναι το μεγαλύτερο σε έκταση διαμέρισμά της. Το έδαφός του είναι ορεινό και οι κάτοικοί του, τουλάχιστον κατά την εποχή που αναφέρεται η εργασία αυτή, αλλά και ως τις αρχές του 20ού αιώνα, ήταν κυρίως γεωργοί και κτηνοτρόφοι, γεγονός με αποφασιστική σημασία για το θέμα που μας απασχολεί στην εργασία αυτή.

2. Για τις αλυκές της Λευκάδας έχουμε τώρα αναλυτική βιβλιογραφία, η οποία παρουσιάστηκε με τη μορφή δίφυλλου και με τον τίτλο: «Οι Αλυκές της Λευκάδας. Πηγές και βιβλιογραφία», κατά τη διάρκεια των εργασιών πρόσφατου συνεδρίου με θέμα την *Ανάπλαση και αξιοποίηση των ανενεργών αλυκών Επτανήσου (Κέρκυρας, Λευκάδας και Ζακύνθου)*, Λευκάδα, 30 Σεπτεμβρίου - 3 Οκτωβρίου 1999· την πολύ χρήσιμη αυτή βιβλιογραφική συναγωγή επιμελήθηκαν οι ιστορικοί Θανάσης Καλαφάτης και Ζήσιμος Συνοδινός.

3. Η βιβλιογραφία για τη σχέση της Βενετίας με τις αλυκές της Μεσογείου, της Αδριατικής και του Ιονίου πελάγους, καθώς και την εκμετάλλευση του παραγόμενου αλατιού, είναι πολύ μεγάλη. Ωστόσο, το έργο του J.-C. Hocquet, *Le sel et la fortune de Venise*, τ. 1-2, Publications de l' Université de Lille III, 1979, αποτελεί βασικό βοήθημα για το θέμα αυτό· στο έργο αυτό φυσικά υπάρχει και η πλούσια βιβλιογραφία για το αλάτι και τη σύνδεσή του με τις τύχες της Βενετίας. Πολύ χρήσιμο, επίσης, για μια γενική θεώρηση των αλυκών στο ευρωπαϊκό και ελλαδικό χώρο είναι και το έργο της Θ. Πετανίδου, *Άλας. Το αλάτι στην ευρωπαϊκή ιστορία και τον πολιτισμό*, Αθήνα 1997, όπου και πλούσια βιβλιογραφία.

4. Κ. Μαχαιράς, *Η Λευκάς επί Ενετοκρατίας, 1684-1797*, Αθήνα 1956, σ. 59-60, 172-189.

5. Για την οικογένεια αυτή, δηλαδή για τις εμπορικές δραστηριότητές της με κέντρο τη Βενετία το 17ο και κυρίως το 18ο αιώνα εκκρεμεί η μελέτη, η οποία, με βάση το ιδιωτικό τους αρχείο που αποκαίται στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας, θα αποδέσμευε και την άλλη όψη του εμπόρου της Διασποράς το 18ο αιώνα. Ίσως με τον Δημήτριο Περούλη βρισκόμαστε μπροστά στην πρώτη περίπτωση εμπόρου, ως τον ονομάσουμε συμβατικά έτσι, ο οποίος ξεφεύγει από το συμβατικό πλαίσιο του επαγέλματος του εμπορομεσιτικού πράκτορα, που ακολουθούσε μόλις λίγο πριν από αυτόν κυρίως ο θείος του Μιχαήλ Σταμ. Περούλης, τις δραστηριότητες του οποίου κλήθηκε να συνεχίσει, και ανοίγεται σε επιχειρήσεις μακροοικονομικού τύπου. Αυτός βεβαίως ο προσανατολισμός απαιτούσε ρήξη με το

κλειστό πλαίσιο της Ελληνικής Κοινότητας Βενετίας και ενσωμάτωση κατά το δυνατόν στο βενετικό οικονομικό και κοινωνικό μόρφωμα με όλα τα επακόλουθα. Το πρόβλημα φαίνεται πάντως ότι δεν είναι μόνο οικονομικό και αξίζει να διερευνηθεί συστηματικότερα. Στο σημείο αυτό πρέπει να προσθέσουμε ότι οι δραστηριότητες της οικογένειας Περούλη άρχισαν τελευταία να απασχολούν συστηματικά και την ιταλική ιστοριογραφία: βλ. εδώ τη σημ. αρ. 7.

Για τους Περούληδες, πάντως, βλ. Π. Δ. Μιχαηλάρης, «L'attività armatoriale di Demetrio Peruli ed il suo intervento al traffico Mediterraneo», *Attes du IIe Colloque International d' Histoire: Économies méditerranéennes, équilibres et intercommunications, XIIIe-XIXe siècles*, Athènes 1985, τ. 1, σ. 176.

6. Πρόκειται για μια άλλη αρχοντική αθηναϊκή οικογένεια, η οποία, έναντι των υπηρεσιών που προσέφερε στους Βενετούς, κυρίως κατά την εισβολή του Μοροζίνη στην Αττική, έλαβε κτήματα αρχικά στην Πελοπόννησο και, μετά την απώλειά της (1714), στα Επτάνησα. Πληροφορίες γι' αυτήν υπάρχουν σε εργασίες του Κ. Μέριτζιου, δημοσιευμένες στο περιοδικό *Τα Αθηναϊκά*.

7. Για την εφοπλιστική δραστηριότητα του Δημητρίου Περούλη, βλ. Ugo Tucci, «La marina mercantile veneziana nel settecento», *Bolletino dell'Istituto di Storia della Società e dello Stato* 2 (1960), σ. 177. P. Michailaris, «L'attività armatoriale», ό.π. Sergio Noto, «Ultime vele veneziane verso Ponente. Prime ricerche sugli uomini d' affari al tramonto della Serenissima», στο *I Perulli, Venezia e l' Europa*, επιμ. F. Vecchiato, Verona 1994, σ. 221-271.

8. Βλ. Π. Δ. Μιχαηλάρης, «Γύρω από την παραγωγή αλατιού στη Ζάκυνθο τον 18ο αιώνα», *Πρακτικά ΣΤ' Πανιωνίου Συνεδρίου* (υπό έκδοση).